

ארכיטקטורה ואוטופיה בקיבוץ

איל עמיר

המכללה האקדמית צפת

ברכה חיוטין ומיכאל חיוטין, 2010. אדריכלות החברה האוטופית: קיבוץ ומושב, ירושלים: מאגנס.

פרדי כהנא, 2011. לא עיר לא כפר: האדריכלות של הקיבוץ 1910–1990, רמת אפעל: יד טבנקין.

לכל מי שנכנס ליותר מקיבוץ אחד בשנות ה-60 וה-70 [...] הייתה מן הסתם תחושה של "דו"ח וו". תמיד אותה הדרך המובילה איכשהו ל"רמפה" של המטבח, שנמצאת למרגלות ה"מבצר" הבלתי נמנע, חדר האוכל. שדרה של בתי ילדים, מוקפים על ידי ה"רכבות" המפורסמות, רביעיות ה"חדרים", והלאה מזה בתי המלאכה, האזור המשקי והמפעל (קדם 2011).

הקיבוץ, הווי החיים הקיבוצי והאידיאולוגיה הקיבוצית הם מושא לדיון ער שמתנהל בשנים האחרונות וזוכה למגוון ביטויים בתרבות המקומית – בספרות, במחקר, בקולנוע ובאמנות. הדיון נע על הספקטרום שבין ביקורת קשה על ההווה הקיבוצית וסלידה מגילויים שונים שלה לבין גלוריפיקציה, נוסטלגיה וגעגועים לאותן תופעות עצמן, לפעמים אף באותו טקסט או מוצר תרבות. לא פעם יוצרי הטקסטים הכתובים והחזותיים על הקיבוץ הם עצמם בני קיבוץ, והתייחסותם מבוססת על ניסיון אישי ועל חוויות ילדות. מעמדם ומקומם של היוצרים ושל משפחותיהם בחברה הקיבוצית קובעים אף הם את עמדתו של הטקסט. הסנטימנט כלפי הקיבוץ משתרע בין אכזבה וצער על תופעה שצמחה בראשיתה מסוציאליזם הומניסטי ותמים והפכה באחריתה לסוג של דוקטרינה אגליטרית מכנית ודכאנית, לבין התרפקות על ערכיו של הקיבוץ ה"קלאסי", כגון שורשיות, חריצות וצניעות. כך או כך, המכנה המשותף לכל העוסקים בקיבוץ הוא היחס אליו, בצער או בשמחה לאיד, כאל תופעה היסטורית המצויה זה מכבר בעבר בתודעה הפרטית והקולקטיבית.

במסגרת מגמה זו הופיעו לאחרונה כמה פרסומים הסוקרים את האדריכלות והתכנון בקיבוץ.¹ אלא שבתחום זה, שלא כמו המגמה הכללית, הדיון הוא מקצועי, פחות רגשי, ומתנסח במושגים

1 נוסף על שני הספרים הנסקרים ברשימה זו, ראו למשל צור ודניאלי 2008; בר אור 2010.

אסתטיים, כלכליים, חברתיים ופוליטיים מובחנים. גם כאן, כמו בטקסטים הנזכרים לעיל, הכותבים על התכנון והאדריכלות מתבוננים על הקיבוץ כעל תופעה היסטורית, או לכל הפחות מאמצים פרספקטיבה היסטורית בדיונם. הארכיטקטורה והתכנון של הקיבוץ מובנים בטקסטים אלה כתולדה של אורח החיים הקיבוצי, אך בה בעת גם כמוצרים שנועדו לעצב ולשמר את אורח החיים הזה בהתאם לאופן שבו הוא נתפס על ידי המתכנן והמזמין. רשימה זו מציעה סקירה של שני ספרים העוסקים, מנקודות מבט שונות, בתופעה הקיבוצית בכלל ובסוגיית האדריכלות והתכנון הקיבוציים בפרט. מבין הנושאים הנדונים בספרים, תתמקד הסקירה בסוגיה המשותפת לשניהם: הקשר שבין התכנון והארכיטקטורה האופייניים לקיבוץ לבין תפיסתו כאוטופיה.²

המודעות לקשרים המסועפים שבין אידיאל חברתי לבין מימושו בהתיישבות בקרקע וצורתו הגיאומטרית היא עתיקת יומין ונדונה בעשרות רבות של חיבורים ומיזמים, החל ב"אטלנטיס" של אפלטון,³ דרך ה"פלנסטר" של שארל פורייה⁴ וה"ניו הרמוני" של רוברט אוון,⁵ וכלה ב"עיר הגנים" של אבנעזר הווארד.⁶ ההקשר הייחודי של הקיבוץ מעלה לדיון כמה שאלות: האם ניתן לקבוע כי קיים תכנון קיבוצי טיפוסי? באיזו מידה היה תכנונו של הקיבוץ בחזקת ניסיון מודע להגשמה של אוטופיה? במילים אחרות, האם מתכנני הקיבוץ התייחסו

2 עוד על הקיבוץ כאוטופיה ראו גולדמן 2012.

3 האי האגדי אטלנטיס מופיע בכתבי אפלטון ומתואר כארץ מופלאה שזכתה לכל הטוב האפשרי וכציוויליזציה מפותחת מאוד.

4 הפלנסטר (phalanstère) הוא מבנה שתכנן האדריכל הצרפתי שארל פורייה (Fourier), מאבות התנועה הסוציאליסטית, עבור האוטופיה השיתופית שהגה. שמו של המבנה מרמז על משמעת ועל פעולה משותפת והוא נגזר מהמילה Phalanx (יחידה צבאית בסיסית ביוון העתיקה). בארצות הברית נוסדו כמה קהילות שביקשו להגשים את תורת פורייה במבנים שיתופיים בנוסח הפלנסטר.

5 ניו הרמוני (New Harmony) היא קהילה שיתופית אוטופית שנוסדה באינדיאנה שבארצות הברית בשנת 1824 בידי התעשיין הוולשי רוברט אוון (Owen), שהיה אחד הרפורמטורים הסוציאליסטים הראשונים. הקהילה התקיימה כשנתיים עד שהתפרקה.

6 עיר גנים (Garden City) היא פרדיגמה תכנונית חברתית וכלכלית שנהגתה ופותחה על ידי מתכנן הערים הבריטי סר אבנעזר הווארד (Howard) כמענה למצוקות הקשות שאפיינו את העיר הוויקטוריאנית בבריטניה בתקופת המהפכה התעשייתית ולאחריה: צפיפות, תנאי דיור עלובים, זיהום אוויר, תחלואה גבוהה בשל תנאי תברואה ירודים, פגמים כלכליים ומתח חברתי. עיר הגנים של הווארד שאפה לשלב את יתרונות הכפר במסגרת מרחב עירוני. העיר הורכבה מריכוז של מבני מגורים ושכונות שסביבם שטחים ירוקים פתוחים שנועדו לשמש גם לחקלאות. תוכנית העיר התבססה על בנייה נמוכה (עד שלוש קומות) ועל הפרדה ברורה בין שימושי הקרקע השונים. על פי התוכנית, כלל תושבי העיר יקבלו את הקרקע מידי המדינה במסגרת הפשרת קרקעות חקלאיות ויהיו בעליה של הקרקע. המימון לפיתוח העיר יושג על ידי החכרת קרקעות לתעשיינים באזורים המרוחקים משכונות המגורים והמיועדים לתעשייה בלבד. משנתו של הווארד לא יושמה במלואה, אך מרכיבים מרכזיים שלה נוכחים כיום בכל תכנון עירוני כדבר מובן מאליו. לתורתו של הווארד נודעה השפעה רבה גם בארץ ישראל המנדטורית וטביעות האצבע שלה ניכרות עד היום. תוכניות האב שהכין מתכנן הערים פטריק גרס עבור תל אביב וירושלים כוללות יסודות רבים של עיר הגנים. גם האדריכל ריכרד קאופמן, שהשפיע רבות על התכנון העירוני והכפרי, היה חסיד גדול של עיר הגנים. לקריאה נוספת ראו Culpin 1914; Bonham-Carter 1929–1930.

אליו כאל אוטופיה, וחשוב לא פחות, האם חברי הקיבוץ עצמם תפסו את צורת החיים ואת הפרקטיקה הקיבוצית היומיומית כהגשמתה של אוטופיה?

אדריכלות החברה האוטופית: בין קבוצה לקיבוץ

ספרם של ברכה חיוטין ומיכאל חיוטין ראה אור לרגל חגיגות המאה של הקיבוץ הראשון, דגניה א, והוא בבחינת המשך לספרם הקודם של זוג האדריכלים (Chyutin and Chyutin, 2007). בספרם הנוכחי המחברים חוקרים את התכנון ואת האדריכלות שהתפתחו בקיבוצים ובמושבים מנקודת המבט של הקשר בין אידיאולוגיה לתכנון, ומציעים גישה שהיא אינטלקטואלית ביסודה. כדי להניח את דעתו של הקורא הביקורתי מבהירים המחברים מראש כי "מאחר שהאוטופיה היא מצב אופטימלי, היא גם מצב סופי שאינו ניתן לשינוי, תוספת או הפחתה, לפיכך היא איננה צורת חיים אפשרית בעולם דינמי ומשתנה [...] (חיוטין וחיוטין 2010, 3).

על מנת להדגיש את היסוד ההיסטורי של הדיון, מובאת סקירה קצרה אך ממצה למדי, המבחינה בין שני טיפוסים אופייניים של "ערים אידיאליות" שתוכננו לאורך ההיסטוריה. מטרתו של הטיפוס הראשון היא לשרת ולהדגיש סדר חברתי קיים וליצור עבורו סביבת חיים "אידיאלית" שתאריך את תוחלת החיים שלו ככל האפשר. לעומתו, הטיפוס השני מעוצב לרוב על ידי הוגי דעות שמאסו בסדר החברתי ועתה הם מנסים לייצר מודל אוטופי לארגון חברתי חדש, המתיימר לספק מענה סופי לכל בעיות האנושות, בין בדרך של מהפכה ובין בהדרגה, בהתפתחות אבולוציונית. בשני המקרים, תכנונה של העיר האידיאלית הוא חלק מרכזי של המודל.

ספרם של חיוטין גדוש תוכניות, טבלאות, מפות ושרטוטים המתארים ערים אידיאליות ואוטופיות לסוגיהן השונים. כל אלו מסייעים למחברים לעמוד על מקורות ההשראה המגוונים לתכנון הקיבוץ ומושב העובדים, ולהבינם כחלק אינטגרלי ברצף ההיסטורי של האוטופיה והיישוב האידיאלי — לא פחות מאשר כיצירה יהודית וארצישראלית מקורית.

הבית הקיבוצי, שלב ראשון: ה"קבוצה", אינטגרציה של שימושים במכלול מבנים סגור

הקומונות השיתופיות של העלייה השנייה ניסו לשמר את עצמן כקבוצות אינטימיות וסגורות שמגבילות מרצון את מספר החברים בקבוצה במטרה להנציח את סגולותיה. לכן גם קראו לקומונה בשם "קבוצה". המונח "קיבוץ", שנטבע מאוחר יותר ומקובל כיום, הוא ביטוי לחתירה לקומונה גדולה, פתוחה ומגוונת מבחינה חברתית וכלכלית. התמורה בתפיסת הקומונה מ"קבוצה" ל"קיבוץ" התרחשה בימי גידור העבודה וכללה שינוי מהותי ברכיבי הזהות הקומונאלית מקבוצה אינטימית וסגורה לחברה פתוחה ומתפתחת, ובמשתמע, מאוטופיה

"סגורה" לאוטופיה "פתוחה". מטבע הדברים, המעבר היה כרוך במחלוקת אידיאולוגית חריפה והוביל, בסופו של דבר, לשינוי רדיקלי גם במאפייני התכנון של הקומונה ובצבינה הפיזי. בהתאם לתפיסה של הקבוצה הסגורה והקטנה, בשלב הראשון תוכנן היישוב כמערכת של מבנים הסוגרים על חצר פנימית שכוללת בתוכה את כל השימושים הנדרשים: מגורים, שירותים נלווים (מטבח, חדר אוכל, מכבסה וכדומה), משק חי, סדנאות וכל יתר הרכוש המשותף, פרט לשדות. ספרם של חיוטין מצביע על הדמיון הרב בין העקרונות התכנוניים של חצרות הקבוצות הראשונות⁷ לבין אלה של חצרות או מבנים של חברות אוטופיות שקדמו לקיבוץ. חלק מהמתוונים התכנוניים ההיסטוריים האלה בוצעו הלכה למעשה, דוגמת המבנה של קומונת כת האיסיים או המנזר בהרי יהודה (שם, 107), וחלקם נשארו בגדר חזון על שולחן השרטוט, דוגמת הפלנסטר של פורייה (שם, 110) או המושבה New Harmony של רוברט אוון באינדיאנה, ארצות הברית (שם, 110).

לצד המודלים האוטופיים, הושפע תכנון החצר הסגורה גם ממכלולי מבנים שנועדו לתכלית שונה, כגון מבצרים צבאיים שהוקמו בספר של המערב הפרוץ בארצות הברית (שם, 100), או חוות חקלאיות שהיו אופייניות לעידן הקולוניזציה של פרוסיה (שם, 99). תבניות אלה נועדו בעיקר להגנה מפני אויב חיצוני, והאוכלוסייה שחיה בהן לא הייתה קבועה ובוודאי שלא שיתופית. רוב מתכנני הקיבוצים מהדור הראשון הכירו חצרות מסוג זה בעת שקיבלו את הכשרתם המקצועית בגרמניה, ולהיבט הביטחוני שלהן ניתן, מן הסתם, מקום בשיקולים התכנוניים שלהם.

חלופה תכנונית אחרת לתבנית החברתית של ה"קבוצה" קשורה לרעיון "הבית הקומונאלי": מבנה מונומנטלי שמאחד בתוכו את כל תפקודי הקהילה, כולל מגורים, חינוך, מטבח משותף, חדר אוכל, שירותי בריאות, תרבות, מכבסה וכו'. מיום היווסדו ב־1910 ועד שלהי המאה העשרים התקבע הקיבוץ כולו כ"בית" בתודעתם של המתכננים ושל החברים. מכך נגזרה ההתייחסות אל הדירה הקיבוצית כאל "חדר". כינוי זה דבק בדירה הקיבוצית ונותר בעינו גם לאחר ששטחה גדל והיא החלה לכלול בתוכה את כל השימושים שאפיינו דירה עירונית טיפוסית — והתרחקה מאוד מהדירה המקורית, שהייתה לא יותר מחדר דל בשטח של 12 מ"ר ששימש בעיקר לשינה. השינוי בתודעה, ומכאן גם בטרמינולוגיה, החל רק עם ניצני ההפרטה ותהליכי שיוך הדירות בקיבוצים המופרטים.

התפיסה שראתה את הקומונה כולה כ"בית" התפתחה ברוסיה הסובייטית בשנות העשרים של המאה העשרים, כחלק מקשת רחבה של ניסויים חברתיים. הבולט בין הוגי הרעיון הזה היה האדריכל והאמן הסובייטי היהודי הנודע אל ליסיצקי (Lissitzky), שדגל במעבר "מבתים שהם מקבץ של דירות פרטיות לבתים קומונאליים" (שם, 113). התוכנית כללה גם מגורים בתאי דיור שיועדו לאדם יחיד. ברוסיה הסובייטית משמעות הדבר הייתה לא רק נטישת הבית

7 למשל דגניה א (מתכנן: יצחק וילקנסקי, חיוטין וחיוטין 2010, 102), דגניה ב (מתכנן: פריץ קורנברג, שם, 103) או קבוצת גבע (מתכנן: ריכרד קאופמן, שם, 103).

הבורגני לטובת הקומונה, אלא גם פירוק התא המשפחתי לטובת מערכות יחסים מזדמנות בין פרטים השייכים לקהילה (אהבה חופשית), ויתור על גידול הילדים לטובת חינוך משותף סובייטי ועוד.

תוכנית דומה, בעלת מטען אידיאולוגי מתון בהרבה, אפשר למצוא אצל אלכסנדר ברוולד (Baerwald) (שם, 112) במבנה שתכנן עבור חברי תנועת הנוער היהודית "בלאו וייס" בגרמניה. הספר מצביע גם על קווי דמיון מעניינים בין מבנה למגורי פועלים שתכנן האדריכל ומתכנן הערים הבריטי ריימונד אנווין (Unwin) בעיר הגנים הראשונה לצ'וורת' (Letchworth) (שם, 111) לבין הצעתו של ליאופולד קרקאואר (Krakauer) למכלול המבנים של בית אלפא (שם, 106). בבית אלפא דחו המייסדים את תבנית הבנייה הריכוזית, אולי משום שלמרות הרטוריקה בנוסח הקומונה של ביתניה עילית ("אהבה חופשית" ו"כולנו משפחה אחת גדולה") הם התקשו להתנתק ממודל המשפחה היהודית שבו גדלו והתחנכו בילדותם ולהזדהות עם המודל הסובייטי שראה בפרט ולא במשפחה את אבן היסוד של החברה. לבטים אלה הם עדות לעימות המתמשך בין הקומונה למשפחה, עימות שהיה חלק מהמציאות היומיומית בשלושת הדורות הראשונים של הקיבוץ והסתיים, כידוע, בניצחונה המוחלט של המשפחה. סיבה אחרת, פרוזאית יותר, לדחייתן של תוכנית מסוג זה מקורה בחשש של המוסדות המיישבים שמימנו את הקמת היישובים מפני "כישלון הרעיון הקומונאלי כולו והעדפת מודל בינוי שיאפשר את מעבר היישוב לדפוסי חברה של כפר מסורתי" (שם, 105).

מכלול המבנים הסגור מבטא השקפה הרואה בקיבוץ חברה אינטימית וסגורה שיש לגונן עליה מפני הסביבה העוינת, הן מבחינה ביטחונית והן מבחינה אידיאולוגית. מנקודת מבט זו אפשר להבחין בנקודות השקה ברורות בין הקיבוץ לבין האוטופיות ההיסטוריות, בעיקר אלה של המאה התשע-עשרה. "הבית הקיבוצי", כמצרף של מבנים ושימושים הנתונים בתוך חצר סגורה, סיפק מענה מסוים לשאלת הביטחון, שהייתה קריטית באותם ימים, וגם התאים לרעיון של ה"קבוצה" הקטנה והאינטימית שאפיין את הקיבוצים הראשונים, בעיקר אלה שהוקמו בתקופת העלייה השנייה. ואולם, פריסה תכנונית זו לא התאימה להתיישבות מתפתחת ודינמית הנתונה לתמורות. ואכן, השינויים בתפיסת מהותו של הקיבוץ, ומכאן גם בתכנונו, לא איחרו לבוא.

"הבית הקיבוצי", שלב שני: הדגם הדו־מוקדי, הפרדת שימושים

עם הצטרפותם של חברים חדשים לקומונות והמעבר מ"קבוצה" ל"קיבוץ", התעורר צורך לנסח עקרונות תכנון ולפתח פתרונות חדשים שיתאימו לחברה גדולה ומגוונת יותר. לדברי האדריכל אריה שרון, שהופקד מאוחר יותר על הכנת תוכנית האב הראשונה של מדינת ישראל הצעירה, יועדו העקרונות החדשים ל"יצירת דגם חדש לפריסת המערך היישובי כך שיהיה יעיל ונוח לצמיחה עתידית" (שם, 114). את הביטוי המעשי לדברים ניסח ריכרד קאופמן, אולי הדמות הבולטת ביותר בין מתכנני הקיבוץ בפרט והיישוב היהודי בארץ בכלל: "מחמת הסטרוקטורה

המשקית והסוציולוגית של התיישבות זו, היא נפרדת לשני חלקים עיקריים: החלק של בתי דירה וחלק חצר המשק" (שם).⁸ משפט זה, שנכתב ב-1940, מבטא בדיעבד את החשיבות של מתן מענה תכנוני לשינוי הקונספטואלי שעבר הקיבוץ כמעט עשרים שנים קודם לכן, בתקופת גרוד העבודה: מעבר מקבוצה קטנה ואינטימית לקיבוץ גדול, שאף הולך וגדל.

עקרון פריסת המבנים בדגם החדש הוא כמעט היפוכו של רעיון החצר הקיבוצית הסגורה, שהתאפיינה בעירוב של שימושי קרקע ושימושי מבנים. הבית הקיבוצי החדש שינה אפוא את פניו בצורה מהפכנית. מכאן ואילך נקבעה הבחנה ברורה בין שני מוקדים: "אזור חברתי", הכולל את מבני המגורים, ובהם גם בתי הילדים ומבני החינוך, ו"חצר המשק", שבה נכללים מבני המלאכה ומשק חי (שם, 114). בין שני האזורים מפרידה חגורה ירוקה של עצים ושיחים שמיועדת לספוג רעשים, אבק והפרעות אחרות ולמנוע מבעדם לפלוש לאזור החברתי. מבני הציבור – חדר האוכל, בית התרבות, המזכירות וכו' – שייכים אמנם לצד החברתי של היישוב, אך הם ממוקמים כך שיוכלו לקשר בין חלקי הבית הקיבוצי. העיקרון המנחה הוא הפרדה פיזית ברורה בין שימושים שונים של הקרקע ונגישות נוחה לכל גזרות היישוב (שם, 117).

ריכרד קאופמן, שהיה המתכנן הראשי של חברת הכשרת היישוב ושל המחלקה להתיישבות של ועד הצירים בשנים 1920–1932, השפיע יותר מכל מתכנן אחר על השינוי התפיסתי של עקרונות הפריסה של הקיבוץ – אף שהוא עצמו היה שותף מרכזי בניסוח העקרונות ובתכנון השלב הראשון של החצר הסגורה. שינוי זה הוא פרי הניסיון שרכש קאופמן בעת שהיה חבר ב-Gartenstadtgesellschaft – תנועת עיר הגנים בגרמניה. בשלהי 1922 חזר קאופמן מסיוור באנגליה, בהולנד ובגרמניה, שם ביקר ביישובים שתוכננו לאור עקרונות עיר הגנים, ושם התחזקה אמונתו בכך שעקרונות אלה מתאימים במיוחד ליישובים העבריים החדשים בארץ ישראל. מכאן ואילך הקפיד קאופמן לשלב עקרונות של עיר הגנים לא רק בקיבוצים, אלא גם בצורות התיישבות אחרות שתכנן: שכונות עירוניות (הדר הכרמל בחיפה ורחביה בירושלים) ומושבי עובדים (נהלל, כפר יהושע ועוד). עקרונות אלה, ובראשם הפריסה הדר-מוקדית, זכו להמשך ולפיתוח בעבודותיהם של מתכננים קיבוציים מאוחרים יותר כמו שמואל ביקלס, ישראל פיינמסר ושמואל מיסטצ'קין. כאמור, חברי הקולקטיב בקבוצות הראשונות, כמו גם המתכננים, ראו בחצר הקיבוץ אוטופיה סגורה שבאה לתת פתרון לכל בעיות החברה האנושית של זמנם. ואולם, בשלב השני של ימי גרוד העבודה החלו לראות בבדלנות ובהסתגרות של הקבוצה הקטנה מחסום מפני התפתחות והתרחבות של הרעיון השיתופי, המונע ממנו לשמש מופת לחברה הכללית. בשלב זה המתכננים, ובראשם ריכרד קאופמן, כבר התייחסו אל הקיבוץ מניה וביה כאל "אוטופיה פתוחה" ויישמו בתכנון הקיבוצי חלק מהדוקטרינה השלמה של עיר הגנים – דוקטרינה שאפשר לראות בה אוטופיה פתוחה, במובן זה שהיא איננה מתכוונת להפוך באחת את סדרי העולם ולהיבנות על חורבות החברה הקיימת, אלא היא חותרת ל"תיקון עולם" הדרגתי שפעולתו תורגש בטווח הארוך.

לא עיר לא כפר: האדריכלות של הקיבוץ בין ייחודיות להשתלבות

כדי לאבחן את הייחודיות המרחבית של הקיבוץ כתופעה של התיישבות אנושית [...] אפשר להשאיר מאחורינו את ה"ערים האידיאליות" של הרנסנס והבארוק [...] כמו כן [את] מרבית הדגמים האוטופיים דתיים וגם סוציאליים (כהנא 2011, 31).

מסגרת הזמן המצוינת בכותרת ספרו של כהנא מוציאה מחוץ לדיון את העבודה התכנונית שנעשתה לאחר שנת 1990, כאשר מחלקות התכנון של התנועה הקיבוצית הופרטו ואיבדו את סגולותיהן המיוחדות. מסגרת זמן זו גם מבהירה את הגדרתו של המחבר לגבולות המושג "אדריכלות הקיבוץ". ספרו של כהנא נחלק לשלושה שערים: השער הראשון עוסק בייחודיות המרחבית של הקיבוץ כחלופה לעיר הקפיטליסטית; השער השני דן באופי המרחבים השונים בקיבוץ, במוצרים הארכיטקטוניים המיוחדים לתנועה הקיבוצית ובמתכננים שיצרו אותם; והשער השלישי מתרכז בלקחים שאפשר להפיק מהניסיון התכנוני של הקיבוץ ליצירת סביבה אנושית עבור הדורות הבאים.

שלא כמו ספרם של חיוטין, ספר זה אינו עוסק בהרחבה במקומו של הקיבוץ על רצף האוטופיות של ההיסטוריה האנושית, וזאת משום שכהנא רואה בקיבוץ יצירה חברתית השואבת את רוב ערכיה ממקורות פנימיים, ולא דווקא מתיאוריות חברתיות שרק בודדים מחברי הקיבוץ שמעו עליהן אי פעם. לדידו של כהנא, אף שאנשי הדור הראשון של מתכנני הקיבוץ לא היו חברי קיבוצים, נראה כי הפנימו את "גישושי האוטופיה" של מייסדי הקיבוץ וניסו לתת להם ביטוי ארכיטקטוני "שישאיר לדורות את תבנית השיתוף, השוויון והאחוזה" (שם, 11). מבין האוטופיות ההיסטוריות, המחבר מתייחס בעיקר לשתי אוטופיות בנות זמננו: "העיר הסוציאליסטית" שתוכננה בברית המועצות ו"עיר הגנים" של אבנעזר הווארד, שהספר נקרא על שם כותרת המשנה של חזונו: "לא עיר — לא כפר".

למרות הזיקה האידיאולוגית שהייתה בזמנו בין הקיבוץ לברית המועצות, כהנא אינו מוצא קשר מחויב המציאות בין האדריכלות הקונסטרוקטיביסטית הסובייטית לבין התכנון הקיבוצי, פרט, אולי, לשני מאמרים משנות החמישים שכתב בנושא שכתאי בארי מבית השיטה (שבסופם הגיע למסקנה שבסוגיה זו הפרדיגמה הסובייטית איננה מתאימה לקיבוץ). לעומת זאת, הוא מצביע על עקרונות מרכזיים של עיר הגנים שיושמו בהצלחה בתכנון ובפריסה של הקיבוץ.

האומנם אפשר להגדיר את עיר הגנים כאוטופיה? האם מדובר בחברה היפותטית בנוסח תומס מור? ואולי זהו ניסיון אמיץ לייצר פרדיגמה חדשה של ארגון חברתי שנועד לתת מענה לתחלואי המטרופולין הוויקטוריאנית ולעוולות החברה הבריטית של המאה התשע-עשרה, לא על ידי החרבתן ולא מתוך היבדלות והינתקות מהן, אלא באמצעות מודל תכנוני וכלכלי ייחודי המשתלב בשיטה הקיימת, כלומר בקפיטליזם, ומבקש לרפא אותה מתוך עצמה? נראה כי הווארד נוטה יותר לאפשרות השנייה. הווארד לא היה מרקסיסט, ולא שלל את עקרון הקניין הפרטי. לאמתו של דבר, הוא אף ראה בעיר הגנים חלק מן הכלכלה הקפיטליסטית.

אף שהפרדיגמה של עיר הגנים לא הוחלה כלשונה בשום מקום (פרט לתקופה קצרה באנגליה), נודעה לה בזמנו השפעה עצומה. הצלחתה החובקת עולם של עיר הגנים בשינוי אורח החשיבה של מתכנני הערים ובהנחלת עקרונות תכנון חדשים היא כה גדולה, עד שהם נראים כיום כמובנים מאליהם ומקורם נשכח לעתים. כמו חיוטין וחיוטין, גם כהנא מציין את התפקיד המרכזי שמילא קאופמן בהנחלת עקרונות נבחרים מתוך פרדיגמת עיר הגנים ובעיצוב הפריסה המרחבית הקיבוצית המוכרת לנו כיום. פריסה מרחבית זו היא פרי של אבולוציה תכנונית שבסיסה הונח בשנת 1924/25, לאחר הפילוג הראשון בגדוד העבודה, "עת הכריזו שלמה לביא ויצחק טבנקין על הקיבוץ הגדול והגדל ובכך בא הקץ לקומונה הקבוצתית הקטנה ונולד הקיבוץ כיישוב ייחודי" (שם, 64). האירוניה שכהנא אולי אינו עומד עליה היא שמסגרת הבנייה שהתאימה באופן כמעט מושלם ליישוב שיתופי, סוציאליסטי-דמוקרטי ומהפכני נתפרה מעקרונות התכנון של פרוור הגנים הבורגני שקאופמן הביא עמו מגרמניה. קאופמן היה באותן שנים אדריכל הסוכנות, ומאחר שמוסדות הסוכנות היו הגוף שמימן את התכנון והבנייה בקיבוצים, הפכה הפרדיגמה התכנונית שלו למונופול.

כאמור, קאופמן היה הראשון להציע, כבר בתקופת גרוד העבודה, סכמה תכנונית המבדילה בבירור בין האזור הקהילתי ("המחנה") לאזור המשקי, במקום "חצר המשק" המסורתית של הקבוצה הקומונאלית שבה הוסדרו כל הפונקציות במרחב אָחור. מאחר שהתוכנית הייתה מיועדת לשני קיבוצים יחד, עין חרוד ותל יוסף (תוצאת הפילוג בגדוד העבודה), נוסף לה גם מרכיב אזורי, כאשר שטח מיוחד הוקצה למוסדות משותפים כמו בתי ספר, מוסדות תרבות, מוסך ומפעלים (שם, 65). בתכנון המכלול הזה יצר קאופמן יישוב ממין חדש, מעין חלופה אורבנית מודרנית שכללה מרכיבים ברוח עיר הגנים (שם, 64). בדיעבד, נראה שבסוגיית השיתוף האזורי קאופמן הקדים את זמנו. אמנם ידועים לנו מקרים של שיתוף אזורי מוגבל, בעיקר באזורים שבהם רצף של כמה קיבוצים במרוכז (למשל עמק הירדן, או "המוסד החינוכי" המשותף של קיבוצי השומר הצעיר), אבל אלה יוצאים מן הכלל, ובמשך שנים רבות המגמה המרכזית בתנועה הקיבוצית הייתה לקיים משק אוטרקי ככל האפשר, בכל תחומי הייצור והצריכה, בכלל זה חינוך ותרבות ואפילו סנדלרייה ומאפייה.

חדר האוכל

כאמור, השער השני בספרו של כהנא עוסק במוצרים הארכיטקטוניים המיוחדים לתנועה הקיבוצית. מתוך כך, כמה פרקים מוקדשים בשער להיבטים שונים של האדריכלות והתכנון בקיבוץ, החל במעטפת של התכנון המרחבי, דרך המרחב הציבורי, מרחבי המגורים והחינוך, וכלה במרחב היצרני/משקי. שלא במפתיע, עיקר הדיון עוסק במרחב הציבורי, וחדר האוכל זוכה בו לדגש מיוחד (84 עמודים מוקדשים למבנה זה). מבנים אלה זכו למקום של כבוד בהיסטוריה התכנונית המקומית, לא מעט משום שהם מגלמים את הניסיון לשלב אידיאולוגיה חברתית במבנה אדריכלי. למעשה, חדרי האוכל הם התצורה המזוקקת של ניסיון זה, שכן הם מבטאים

שאיפה לייצר "מבנה-על" שישקף את סדר היום החברתי וישמש מרכז כובד תרבותי, רעיוני ותפקודי של הקיבוץ. המבנה המונומנטלי של חדר האוכל במרכז היישוב הדגיש את מרכזיותו הפיזית והרעיונית בחיי הקיבוץ ה"קלאסי"; הוא היה כה דומיננטי במכלול הבנייה הקיבוצית עד שהוא ניצב כיום בלב הדיון המקצועי והציבורי במורשת האדריכלות הקיבוצית.⁹

חדר האוכל הגדול והרב-תפקודי הוא ה"פרזנטור" המובהק של האדיאולוגיה הקיבוצית כלפי פנים וכלפי חוץ. מעבר ליעודו המקורי כאולם אוכל, היה חדר האוכל שותף מרכזי בהגשמת הדוקטרינה שהפקיעה מחזקת המשפחה חלק משמעותי מתפקידי הליבה שלה והעבירה אותם למרחב הציבורי. בכך נעשה חדר האוכל מעטפת פיזית לאורח חיים ולדפוסי התנהגות שבידלו את החברה הקיבוצית מחברות אחרות ועשו אותה שונה ומיוחדת כל כך. לפיכך, אם אכן קיים היבט אוטופי בתופעה הנקראת קיבוץ, אין ספק שחדר האוכל הוא המייצג הנאמן שלו. חדר האוכל הקיבוצי הוא תוצר קולקטיבי, פרי של הכרה ביתרון הכלכלי של יחידת ייצור מזון גדולה ומרוכזת, כמיהה ל"יחד" מחזק ומנחם בתנאים הקשים של התקופה, וחתירה לייצל את חלוקת העבודה ואת ניצול הזמן של חבר הקיבוץ. מאלה נגזרת גם ההתפתחות האורגנית של חדר האוכל מאוהל האכילה של פלוגות העבודה, דרך הצריף ועד למבנה הבטון המונומנטלי שהפך למרכז החיים בקיבוץ ולסמל המסחרי שלו. במהלך התפתחותו ספג לתוכו חדר האוכל את חלק הארי של פעילויות הליבה הקיבוציות, ומילא פונקציות רבות שלא היו קשורות כל עיקר בבישול ובאכילה: מרכז דואר, מזכירות, חדר שומרים, פינה לניקוי מגפיים, תליית בגדי עבודה וכו'. חדר האוכל שימש גם אולם קולנוע, אולם קונצרטים, חדר לאספות הקיבוץ, למסיבות, לסדר פסח, לחתונות ועוד (שם, 146–148). מרכזיותו של חדר האוכל העמיקה והתקבעה בתודעת החברים עד כדי כך שגם כיום המושגים "רחוק" או "קרוב" בקיבוץ מתייחסים למרחק ההליכה מחדר האוכל.

כהנא מביא כמה דוגמאות לא קיבוציות מן העבר הקרוב של ניסיונות לקיים חדרי אוכל משותפים, דוגמת ה-"Einkuchenhaus" בווינה¹⁰ או רעיונות של האדריכלים הגרמנים תיאודור פיישר וברונו טאוט, שפעלו בתחילת המאה העשרים. ואולם לטענתו של כהנא, לדוגמאות אלו לא הייתה השפעה על מתכנני הקיבוץ. יוצא מן הכלל אולי הוא רעיון ה-"FreidorfSiedlung" של האדריכל השווייצרי הנס מאייר: כבר נוער שבמרכזו מבנה עיקרי הכולל חדר אכילה, אולם אספות, חדרי ישיבות ומנהלה ועוד (שם, 151).

שני מתכננים, קאופמן בעין חרוד וקרקאואר בבית אלפא ובתל יוסף, הם למעשה האבות המייסדים של חדר האוכל הקיבוצי כאייקון אדריכלי וכדגם ייחודי. "בחסותו של חדר האוכל

9 לעבודת מוסמך בנושא שנכתבה לפני שני עשורים ראו טל 1984.

10 מודל אורבני של מטבח שיתופי המנוהל בניהול מרכזי במכלול מגורים גדול. נראה כי את ההשראה לרעיון סיפקה לילי בראון (Braun), פעילה בולטת למען זכויות האישה בתחילת המאה העשרים. המטבח המשותף נועד לשחרר את האישה מעבודות המטבח, וגם, ואולי בעיקר, לספק שירותי מטבח למשפחות הפועלים שכרובן הגדול התגוררו בדירות ללא מטבח במציאות הדיור של ערי אירופה באותן שנים.

ומתוך תפקידו המרכזי בקיבוץ נגזרה גם השפעתם הגדולה של המודרניזם והסגנון הבינ-לאומי על הקו המנחה של התכנון הקיבוצי כולו" (שם, 158). החל בשנות השלושים תוכננו חדרי האוכל הקיבוציים על פי תפיסות היסוד של הסגנון הבינ-לאומי, ומשנות החמישים הם התבססו על הסגנון הברוטליסטי (שהוא, במידה רבה, התפתחות מאוחרת של הסגנון הבינ-לאומי). בהשוואה למבני ציבור אחרים בקיבוץ דוגמת בתי הילדים או בתי המגורים, בחדר האוכל — שהוא מבנה מורכב ורב-תפקידים — ניתנה למתכנן אפשרות לבטא את מלוא יכולתו המקצועית. לצד חדרי האוכל של קאופמן וקרקאואר נסקרות בספר גם עבודות של אריה שרון, זאב רכטר, שמואל מיסטצ'קין, ויטוריו קורנילדי, חנן הברון, יחיאל ערד וכן של פרדי כהנא עצמו — שתכנן חדרי אוכל עבור קיבוצו, בית העמק, ועבור הקיבוצים יטבתה, ראש הנקרה ועוד (שם, 196). גם כיום, לאחר שרבים מחדרי האוכל הקיבוציים כבר אינם ממלאים את תפקידם המקורי, מוחזקים כמה מהם כאייקונים ארכיטקטוניים הראויים לשימור, לא רק בשל הזהות הקודמת שלהם כמרכיב מרכזי במכלול שמחבר בין תפיסת עולם קיבוצית/קומונאלית לבין עקרונות תכנוניים, אלא בגין סגולותיהם האסתטיות ויעילותם הפונקציונלית. בדיעבד מתברר שחדר האוכל הקיבוצי הוא חלק מאחת התופעות התרבותיות והכלכליות המרתקות של המאה העשרים: הסגנון הבינ-לאומי, שהוא מרכיב יסודי בהבנת המודרניזם בכלל.

התכנון הקיבוצי: ראי לאוטופיה ושברה או הזדמנות לצמיחה וקניין לדורות

ספריהם של חיוטין ושל כהנא בוחנים את סוגיית התכנון הקיבוצי מנקודות מבט שונות: חיוטין וחיוטין מתייחסים לקיבוץ, במידה רבה, כאל מוצג מוזיאוני שהשלים את תפקידו. כהנא מצדו מזהה הזדמנות לדורות הבאים במה שאחרים רואים כשבר וחורבן. חיוטין וחיוטין רואים בקיבוץ (ובמושב) חלק מרצף היסטורי של אוטופיות. כהנא תופס את מושג האוטופיה באופן רחב יותר וכולל בתוכו גם את עיר הגנים בתור בסיס לתכנון הקיבוצי.

מחברי שני הספרים, ובעיקר כהנא, מצביעים על כך שהקיבוץ מגלם בתוכו כמה ערכים תכנוניים הלקוחים מן האידאה של עיר הגנים, אלא שספק אם אפשר לכלול את אבנעזר הווארד, הוגה רעיון עיר הגנים, ברשימה החגיגית של האוטופיסטים לדורותיהם. החזון של עיר הגנים הוא בראש ובראשונה ניסיון לתיקון הקלקולים הפיזיים, התברואתיים והחברתיים של העיר הוויקטוריאנית באמצעות תכנון פיזי ומודל כלכלי. הווארד לא בא להתריס כנגד הסדר הפוליטי והחברתי של תקופתו או לשנותו מהיסוד. הוא פעל כרפורמטור ששאף לפשרות מתוך שיתוף פעולה פוליטי וכלכלי. האידאה האמיצה של הווארד התגלגלה לבסוף לפרוור העירוני ורכיבה החברתיים והכלכליים נותרו בגדר מודל תיאורטי, שאולי ייעשה בו שימוש בדורות הבאים. הקיבוץ אימץ רק חלק ממרכיבי הפרדיגמה של עיר הגנים, וגם אלה, באופן אירוני, אומצו רק לאחר שעברו את מסננת הפרוור הבורגני שמייסדי הקיבוץ כה בזו לו אך מתכנני הקיבוץ התאימו מתוכו כמה מאפיינים לתוכניותיהם.

כאמור, שני הספרים מקדישים מקום נרחב יחסית למבני ציבור כמו חדרי אוכל ואולמות תרבות, ואילו המבנים המיועדים לדיור אינם זוכים לאותה מידה של התעניינות. תופעה זו חוזרת בכל דיון על הארכיטקטורה בקיבוץ: האייקונים האדריכליים של הקיבוץ מזוהים תמיד כמבני ציבור. ואולם, בהיסטוריה של המאה העשרים מוכרים לא מעט מבני מגורים שמהווים אבני דרך בארכיטקטורה המודרנית, מבנים אשר בתכנונם ניסו האדריכלים להכתיב מלמעלה את אורח החיים של הדיירים. כאלה הם למשל ה־Unité d'Habitation של לה קורבוזיה¹¹ והבית הקומונאלי של ליסיצקי, שהוזכר בפתיחה. גֵּרָה שווה אפשר להחיל גם על חצרות המגורים לפועלים שנבנו בווינה הקומוניסטית של שנות העשרים של המאה הקודמת (לדוגמה מתחם המגורים Karl Marxhoff, "חצר קרל מרקס"), על שיכוני הפועלים בברלין בתכנונם של הנס מאייר וגרופיוס ובפרנקפורט בתכנונו של ארנסט מאי, ואולי גם על חלק מ"מעונות העובדים" שנבנו בארץ בשנות השלושים. בכל הדוגמאות הללו, תוכנית הדירה או המבנה ביטאה השקפה חברתית ברורה ובלתי מתפשרת ונועדה לעצב את אורח החיים של המשתכנים, מבלי לברר אתם תחילה את צורכיהם ואת רצונותיהם ומבלי לערב אותם בתכנון. בקיבוץ מבני הציבור היו אלה ששיקפו נאמנה את הפן האידיאולוגי, ואילו דירת המגורים הייתה לרוב פשרה, לא תמיד מוצלחת, בין תכתיבי האידיאולוגיה לבין מאוויי הפרט.

האם ייתכנו חיי קהילה אוטופיים משמעותיים? הניסיון ההיסטורי מלמד שקהילה אוטופית אינה יכולה לקיים לאורך זמן אורח חיים המבוסס על תכנון מוקדם ומדוקדק שהגה אדם יחיד — יהא זה מתקן עולם, הוגה דעות או פילנתרופ בעל כוונות טובות. לקיום מתמשך של חברה אוטופית נדרשים הסכמה רחבה של שותפים שווים באשר לתשובה הסופית והמוחלטת לכל בעיות העולם, השקפה הרואה בכל התפתחות ושינוי סכנה לקיומה של הקהילה, נכונות להסתגר ככל האפשר מהעולם החיצון ולקיים אתו נקודות ממשק רק בתחומים חיוניים, ויכולת ואומץ להדיר מהקהילה את אלה שאינם מקיימים את קוד ההתנהגות הפנימי שלה לכל פרטיו. דוגמאות לאוטופיות כאלה הן מעטות; אפשר למצוא אותן במנזרים או בקהילות דתיות, בעיקר בארצות הברית, ושם הן חסרות כל השפעה כמעט על אורח החיים הכללי, ועבור העולם החיצון הן לא יותר מאשר אתר תיירות אקזוטי.

האם ייתכנו תכנון ובנייה אוטופיים? שני הספרים הנסקרים אמנם מציגים מספר רב של מובאות המלמדות על הפוטנציאל הגלום בניסיונותיהם של מתכננים להתאים את מלאכת התכנון לאידיאות חברתיות. דא עקא, מבין השורות מתעוררות גם שאלות רבות באשר לתחום תכנון הערים בכללותו. האם די בידע שקיים אצל מתכנני הערים כדי לצפות התפתחויות חברתיות בעתיד? האם תכנון שמנסה להביא בחשבון את כל ההיבטים האפשריים עדיף על תכנון שמשאיר מקום להתפתחות "אורגנית" נוסח העיר של ימי הביניים? כיום ברור

11 Unité d'Habitation: יחידת המגורים — תפיסה תכנונית-עיצובית שפיתח האדריכל השווייצרי לה קורבוזיה, העוסקת בבניית מכלולי מגורים גדולים המספקים לדיירים, נוסף על דירות המגורים, גם את שאר צורכיהם: חנויות, שירותי חינוך, רפואה וספורט ועוד. בשנות החמישים והשישים של המאה שעברה הקים לה קורבוזיה כמה מבנים בסגנון זה במרסיי, בברלין ובנאנט.

שבהתפתחות של יישוב רבים הם המרכיבים הלא ידועים, וככל שהתכנון יהיה גמיש יותר וישאיר מרווח להחלטות עתידיות יש לו סיכוי רב יותר להיות בר-קיימא. בתכנון הקלאסי של המרחב הקיבוצי יש פנים לכאן ולכאן: השטחים המשותפים הפתוחים הם נכס עצום לכל התפתחות עתידית של היישוב, ואילו פריסת בתי המגורים היא נטל (לפחות עבור הקיבוץ המופרט) בכל הנוגע לפרצלציה של מגרשים ולהתפתחות הבנייה הפרטית.

שלא כמו האוטופיות שנזכרו בספרים שלפנינו, הקיבוץ לא היה פרי הגות ותכנון של פילוסוף או מתקן עולם יחיד. נהפוך הוא: הקיבוץ הוא פרי יצירה קולקטיבית של כל חבריו, וערכי היסוד שלו התנסחו והשתנו תוך כדי תנועה. הקיבוץ מעולם לא היה חברה סטטית שאינה כפופה לשינויים. תנאי הסביבה, הפערים בין הדורות והחיכוך המתמיד עם כלכלה קפיטליסטית, שהיא מטבעה הפכפכה ובלתי יציבה, הפכו את החברה הקיבוצית לדינמית. האוטופיה היא חתירה לקץ ההיסטוריה, שאיפה לפרוש ממנה או להגיע לביטולה. הקיבוץ ניסה כל העת לברוח מהגדרה זו ותפס את עצמו כחלק בלתי נפרד מהזרם המרכזי של ההיסטוריה של העם היהודי ושל מדינת ישראל. התנועה הקיבוצית השתתפה במשך שנים בעיצובה של היסטוריה זו ואף ביקשה להובילה. ייתכן שמשום כך, הניסיונות לשמר את ערכי היסוד של הקיבוץ ה"קלאסי" ולגונן עליהם מפני שינויים יתבררו בסופו של דבר כלא יותר ממלחמת מאסף חסרת תוחלת.

ביבליוגרפיה

- בר אור, גליה, 2010. "הקיבוץ: אדריכלות ללא תקדים", קטלוג הביתן הישראלי בביאנלה של ונציה. גולדמן, יפתח, 2012. הקיבוץ כאוטופיה, תל אביב: האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון. טל, עמנואל, 1984. "על ראשית תכנון חדר האוכל הקיבוצי: עיצובם האדריכלי של חדרי האוכל הראשונים", עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב. פוזנר, יוליוס, 1937. "לריכרד קאופמן, בן החמשים", דבר, 22.6.37. צור, מוקי, ויובל דניאלי (עורכים), 2008. לבנות ולהיבנות בה: ספר שמואל מסטצ'קין – אדריכלות הקיבוץ בישראל, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, בסיוע קרן מרדכי קריתי. קדם, עלי, 2011. "תכנון הקיבוץ בראי ההיסטוריה", הזמן הירוק, 29.12.11.

- Bonham-Carter, R., 1929–1930. "Garden Cities and Satellite Towns and Decentralization," *Journal of Town Planning Institute* XVI.
- Chyutin, Michael, and Bracha Chyutin, 2007. *Architecture and Utopia: The Israeli Experiment*, Aldershot: Ashgate.
- Culpin, Ewart Gladstone, 1914. *The Garden City Movement Up-to-date*, London: Garden Cities and Town Planning Association.
- Rowe, Peter G., 1995. *Modernity and Housing*, Cambridge, Mass.: MIT.